

De ene eeuw is het een massamoord en de volgende een economische crisis

De betekenis van Etty Hillesum voor onze tijd

Op 15 januari was het honderd jaar geleden dat Etty Hillesum in Middelburg werd geboren. Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog hield zij als jonge Joodse vrouw een dagboek bij en tevens schreef zij tientallen brieven. Ruim zeventig jaar geleden stierf zij in Auschwitz. In diezelfde herfst van 1943 publiceerde de illegale pers twee van haar brieven over de schrijnende omstandigheden in doorgangskamp Westerbork.



Na de oorlog probeerde haar vriend Klaas Smelik tevergeefs een uitgever te vinden voor haar tien dagboeken en tientallen brieven. Pas in de jaren tachtig slaagde zijn zoon Klaas Smelik junior erin een uitgever geïnteresseerd te krijgen. Sindsdien zijn Hillesums teksten op allerlei manieren en in diverse talen uitgegeven. Hoewel zij schreef in de specifieke context van haar tijd, stijgen haar teksten daar volgens velen ver bovenuit.

Strijd tegen de haat

Het is opvallend hoe modern haar levensinstelling is. In haar dagboeken - die zij vanaf maart 1941 bijhoudt - ontwikkelt zij een vorm van religiositeit waarin bewustzijns-groei en leven in verbondenheid centraal staan. Vóór die tijd was zij een ander mens. In haar studententijd bewoog ze zich in antifascistische en socialistische milieus. Als de oorlog uitbreekt raakt ze teleurgesteld in de mogelijkheden om de wereld via dit soort politieke overtuigingen te verbeteren. Ze verlegt het strijdtoneel naar haar eigen innerlijk: dáár wil ze beginnen met het uitroeien van alle kiemen van haat. Tegen haar vriend, de socialistische Klaas Smelik, zegt zij eens: "Het is het enige en het enige, Klaas, ik zie geen andere weg, dat ieder van ons inkeert in zichzelf en in zichzelf uitroeit en vernietigt al datgene, waarvoor hij meent anderen te moeten vernietigen. En laten we ervan doordrongen zijn, dat ieder atoompje haat, dat wij aan deze wereld toevoegen, haar onherbergzamer maakt dan ze al is."

Klaas, een oude en verbeterde klassestrijder - zo be-

schrijft Etty hem tenminste - , zegt ontsteld en verwonderd tegelijkertijd: "Ja maar dat maar dat zou immers weer Christendom zijn!" Zij, geamuseerd over zoveel plotselinge verwarring, reageert koelbloedig: "Ja, waarom eigenlijk ook niet Christendom?" (dagboekantekening, 23 september 1942)

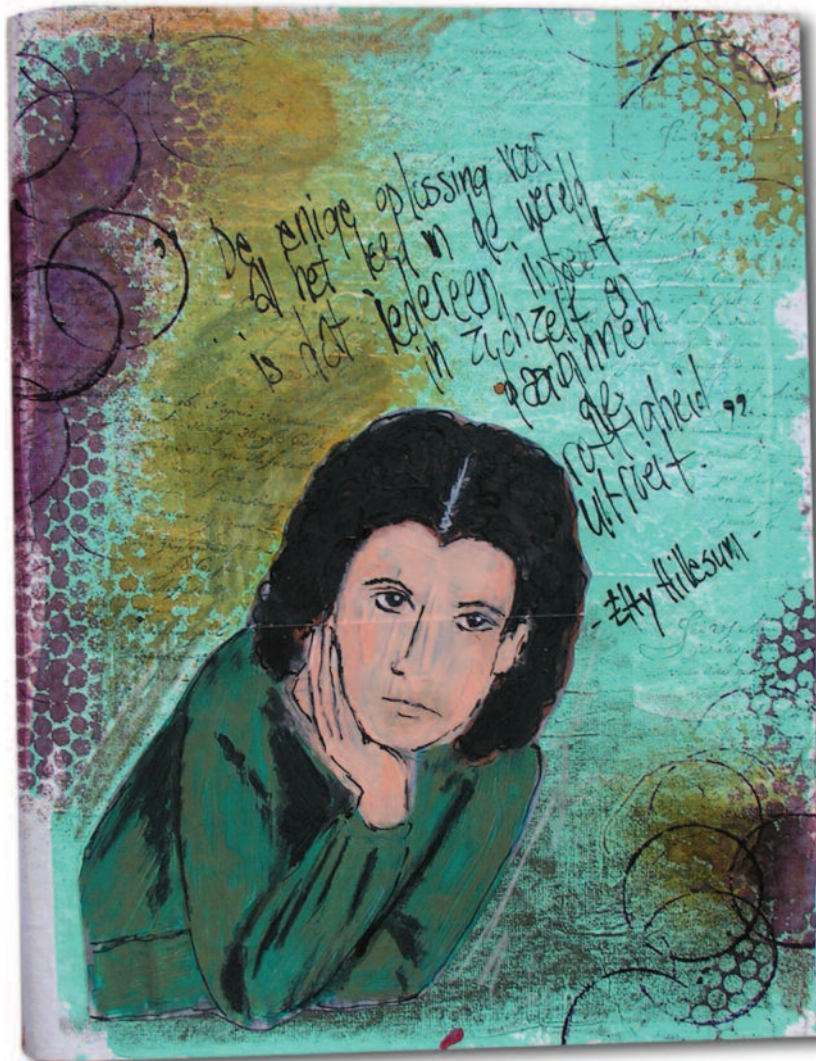
Joods, Christelijk en humanistisch

Etty kwam uit een geassimileerd Joods gezin. Het ouderlijk huis was rommelig, om niet te zeggen chaotisch, en stond vol boeken en muziekinstrumenten. De kinderen - Etty had nog twee broers, één van hen was het muzikale wonderkind Mischa - waren opgevoed in het besef dat er een wereld van de geest is, waar de werkelijke waarden van het leven te vinden zijn. Etty was niet belast met burgerlijke normen en traditionele opvattingen. Als Joodse vrouw stond ze open voor zowel Christelijke als humanistische inzichten. Ze aanvaardt datgene in haar leven waarover ze geen macht kan uitoefenen, maar daarnaast werkt ze actief aan zichzelf: "Een mens schept zijn eigen lot van binnen uit. [...] De situaties, waarin men zijn kan op deze aarde zijn niet zo vele: men is echtgenoot, men is vader, men is vrouw, men is moeder, men is in een gevangenis of bewaker van een gevangenis, het maakt niet zo veel verschil, dezelfde muren staan er om iemand. Maar h oe men zich innerlijk stelt t ot de gebeurtenissen van het leven, d at bepaalt je lot. Dat is je leven." (dagboekantekening, 27 februari 1942)

Abel Herzberg, advocaat en auteur, maar bovenal overlevende van de Sjoa, noemde het verzamelde werk van Etty Hillesum een elementair boek dat iedereen in Nederland zou moeten lezen. "Ik geneer me er zelfs niet voor om te zeggen dat we hier een van de toppunten van de Nederlandse literatuur hebben. Dit is een ontzaglijk belangrijk boek."

Etty Hillesum en de financiële crisis

Zowel het feit dat het werk van Etty Hillesum pas in de jaren tachtig een uitgever vond als het gegeven dat haar werk ook nu nog volop in de belangstelling staat (van 13 tot 15 januari is er bijvoorbeeld een



groot internationaal congres in Gent ter ere van haar honderdste geboortedag) heeft wellicht veel te maken met de economische crises toen en nu. In ieder geval staat de verzorgingsstaat anno 2014 op zijn grondvesten te schudden; eigen initiatief en verantwoordelijkheid worden steeds belangrijker en mensen zoeken naar nieuwe vormen van steun, ook in geestelijk opzicht. Natuurlijk zijn de onmenselijke omstandigheden waarin zij leefde onvergelijkbaar met de huidige crisis, maar Etty Hillesum zelf legt ons uit dat die verschillen niet zo essentieel zijn: "De ene keer is het een Hitler en de andere keer voor mijn part Iwan de Verschrikkelijke, en de ene eeuw is het de inquisitie en een andere keer oorlogen, of de pest en aardbevingen en hongersnood." (dagboekantekening, 10 juli 1942).

Wij zouden deze tekst nu kunnen herschrijven als: "De ene keer is het een financiële crisis, of de afbraak

van de verzorgingsstaat. De andere keer voor mijn part kanker of een scheiding of ontslag." Etty Hillesum schrijft verder: "Het gaat er in laatste instantie om, hoe men het lijden, dat toch essentieel aan dit leven is draagt en verdraagt en verwerkt en dat men een stukje van zijn ziel ongeschonden bewaren kan door alles heen. Het lijden heeft altijd zijn plaats en zijn rechten geëist en doet het er veel toe in welke vorm het komt? Het komt er op aan, hoe men het draagt en of men het te rangschikken weet in zijn leven en tóch het leven blijft aanvaarden."

Lijden

Het besef dat het lijden een essentieel onderdeel is van het leven, is in onze welvaartsmaatschappij geen gemeengoed meer. Wij moeten misschien weer aan dat idee wennen. Velen van ons bevinden zich in een comfortzone en proberen daar krampachtig in te blijven. Het zou echter kunnen dat er een tijd aanbreekt dat we die plek noodgedwongen moeten verlaten, als individueel mens of zelfs als samenleving. Door de ervaringen die wij heden ten dage opdoen vallen sommige passages uit het werk van Etty Hillesum opeens extra op, zoals: "Het leven is zo grappig en zo verrassend en zo eindeloos genuanceerd en op iedere bocht van de weg plotseling weer een heel ander uitzicht. De meeste mensen hebben clichévoorstellingen óver dit leven in hun hoofd, men moet zich innerlijk bevrijden van alles, van iedere verstarde voorstelling, van ieder leuze, van iedere gebondenheid, men moet de moed hebben alles los te laten, iedere norm en ieder conventioneel houvast, men moet de grote sprong in de kosmos durven wagen en dan, dan is het leven zo eindeloos rijk en overvloedig, zelfs tot in zijn diepste lijden." (dagboekantekening, 7 juli 1942)



Hoe meer de Joden ontnomen wordt, hoe intensiever Etty Hillesum van het leven gaat genieten en tevens de kunst van het lijden, als een levenskunst, steeds beter gaat verstaan. Door het lijden niet uit de weg te gaan ontdekt zij dat er een positieve werking van uitgaat: men kan er krachten uit putten, het kan de blik verruimen, het kan bijdragen tot een groter begrip van de mensheid en tot een grotere menselijkheid. In haar dagboeken is te lezen hoe zij zich steeds bewuster wordt van de dreiging van het antisemitisme en deze zowel gaat aanvaarden als relativiseren. Zij wil vol blijven leven: "Het is een van minuut tot minuut het leven duizendvoudig leven en daarbij hoort: een plaats geven aan het lijden. En dat is waarachtig geen geringe plaats, die het lijden opeist heden ten dage. En doet het er in laatste instantie veel toe, of het in de ene eeuw de inquisitie is en in de andere eeuw oorlogen en pogroms, die de mensen doen lijden? Zinneloos, zoals ze zelf zeggen? Het lijden heeft altijd zijn plaats en zijn rechten geëist en doet het er veel toe in welke vorm het komt? Het komt er op aan, hoe men het draagt en of men het te rangschikken weet in zijn leven en tóch het leven blijft aanvaarden." (dagboekantekening, 2 juli 1942)

Oek de Jong: "Als je kijkt naar de literatuur van de jaren veertig van de twintigste eeuw, dan zal blijken dat de achthonderd pagina's die Etty Hillesum heeft geschreven op langere termijn belangrijker zijn dat wat Reve en Hermans in hun jonge jaren gemaakt hebben, hoe prachtig dat ook is."

Het woord "God"

Etty is 27 jaar als ze deze "hevige waarheden", zoals ze zelf noemt, ontdekt. Deze geven haar soms een wanhopig, eenzaam en angstig gevoel, maar aan de andere kant ook weer een onafhankelijk en trots gevoel. "Ik ben toevertrouwd aan mezelf en zal het met mezelf klaar moeten spelen. De enige maatstaf die je hebt, ben jij zelf. Ik herhaal het je iedere keer weer. En de enige verantwoordelijkheid, die jij in je leven op je zult kunnen nemen is die voor jezelf. Maar dat moet je dan ook ten volle doen." (dagboekantekening, 21 oktober 1941) Bij Etty Hillesum gaan humanisme en spiritualiteit hand in hand. De



verbindende schakel is haar binnenwereld. De kern van haar levensovertuiging verwoordt ze als volgt: "Het middelpunt moet in mezelf liggen, diep in mezelf. Dat is het enige waar het bij mij om gaat." (dagboekantekening, 3 oktober 1941)

Haar levensgevoel drukt ze ook uit als 'in zichzelf rusten' en daarbij gebruikt ze het woord 'God': "Het allerdiepste en allerrijkste in mij, waarin ik rust, dat noem ik 'God'." (dagboekantekening, 17 september 1942) Toch heeft ze moeite met dat woord en denkt het eigenlijk niet nodig te hebben. Ze vindt het maar een gelijkenis, een hulpconstructie, een primitieve oerklank, "een benadering van ons grootste en ononderbrokenste innerlijke avontuur." (dagboekantekening, 22 juni 1942)

Als ze God om hulp vraagt, heeft ze het gevoel dat ze iets in zichzelf aanspreekt. "Als ik soms 's avonds de neiging voel God toe te spreken en heel kinderlijk zeg: 'God, zo gaat dat toch niet langer met mij' en soms kunnen mijn gebeden zeer vertwijfeld en hulpzoekend zijn, dan is het toch nét of ik iets toespreek dat er in mijzelf is, of ik een stuk van mezelf te bezweren probeer." (dagboekantekening, 22 juni 1942)

Toch is deze vorm van spiritualiteit geen navelstaard-erij, integendeel. Binnen- en buitenwereld zijn bij Etty Hillesum nauw met elkaar verbonden. "Ik geloof er niet meer aan, dat we in de buitenwereld iets verbeteren kunnen, wat we niet eerst in ons zelf moeten verbeteren. En dat lijkt me de enige les van deze oorlog, dat we geleerd hebben, dat we het alléén in ons-zelf moeten zoeken en nergens anders." (dagboekantekening, 19 februari 1942)

Nageslacht

Etty Hillesum verlangde ernaar in het naoorlogse Nederland een woordje mee te spreken: "Ik zou lang willen leven, om het later alles tóch nog eens te kunnen uitleggen en als me dat niet vergund is, welnu, dan zal een ander het doen en dan zal een ander mijn leven verder leven, daar waar het mijne is afgebroken en daarom moet ik het zo goed en zo volledig en zo overtuigd mogelijk leven tot de laatste ademtucht, zodat diegene, die na mij komt niet helemaal opnieuw hoeft te beginnen en het niet meer zo moeilijk heeft. Is dat ook niet iets doen voor het nageslacht?" (dagboekantekening, 3 juli 1942)

Actuele levenslessen

In haar oeuvre kunnen we lezen hoe Etty Hillesum leerde 'vol te leven': uiteindelijk aanvaardde zij het leven in al zijn facetten. Zij getuigde ervan dat ervaringen die wij gemakkelijk als negatief bestempelen, zoals lijden, afscheid en loslaten, óók kunnen bijdragen tot een dieper besef van de schoonheid van het leven. De levenslessen die Etty Hillesum leerde geeft zij nog steeds via haar dagboeken en brieven aan ons door. Het Werk - zoals de zesde herziene en aangevulde druk van haar nagelaten geschriften heet - is voor veel mensen een grote inspiratiebron. De levenskunst van Etty Hillesum geeft een alternatief antwoord op de vraag hoe wij ons kunnen verhouden tot de hedendaagse maatschappelijke situatie. <

Denise de Costa is wetenschappelijk onderzoeker en auteur. Zij promoveerde op Anne Frank en Etty Hillesum en publiceert in binnen- en buitenland over hun leven en werk. Ze geeft lezingen en workshops. Zie voor meer informatie: www.denisedecosta.nl